O‘ZBEK XALQ LAPARLARINING BADIIYATIGA AYRIM CHIZGILAR

Nozim Qosimov,
O‘zbekiston davlat xoreografiya akademiyasi professori,
“Turon” fanlar akademiyasi akademigi

Annotatsiya. *Maqolada o‘zbek xalq laparlarining poetikasi, laparlardagi obrazlilikni yuzaga kelishida turli-tuman ko‘chimlar, tasviriy va ifodaviy vositalarning o‘rni haqida fikr yuritiladi.*

Kalit so‘zlar: *folklor, lapar, metafora, metonomiya, sinekdoxa, litota.*

Аннотация. *В статье рассматриваются вопросы поэтики жанра народных частушек.*

Ключевые слова: *фольклор, частушка, метафора, метонимия, синекдоха, литота.*

Annotation. *The article examines the poetics of the genre of folk ditties.*

Keywords: *folk art, lapar, metaphor, metonymy, synecdoche, litotes.*

Xalq laparlarining badiiyati nazariy jihatdan bu - janr poetikasi demakdir. Binobarin, xalq laparlarida voqelikning o‘ziga xos tarzda aks etishi, obrazlar tizimi va obrazli ifoda vositalari, lirik konflikt va uning in’ikosi, she’riy shakl muammolari bevosita lapar janrining poetik xususiyatlarini tadqiq etishini tashkil etadi. Shuning uchun ham janr kategoriyasi folklor asarlari poetikasini yoritishda eng muhim va belgilovchi nuqta sanaladi. [1] Bundan kelib chiqadigan xulosa shuki, istalgan matnning poetikasini tahlil qilish ana shu matn mansub bo‘lgan janr badiiyatini yoritishga olib keladi.

Laparlardagi obrazlilikni yuzaga kelishida turli-tuman ko‘chimlar, tasviriy va ifodaviy vositalarni o‘rni kattadir. Chunki inson ongi, uning badiiy tafakkur tarzi obraz yaratishning asrlar mobaynida shakllangan an’anaviy yo‘l va usullaridan foydalanadi. Uzoq o‘tmishda yuzaga kelgan metafora (istiora), metonomiya, sinekdoxa, litota kabi ko‘chimlar; tashbeh, sifatlash, mubolag‘a, zidlantirish (tazod), ritorik so‘roq kabi tasvir va ifoda usullari badiiy ijod amaliyotida obrazlilikni ta’minlovchi muhim vositalar

hisoblanadi. O‘zbek xalq laparlari ham mana shu tajribalardan xoli emas.

Ma'lumki, metafora narsalar o‘rtasidagi o‘xshashlikka asoslangan poetik ko‘chim bo‘lib, hamma vaqt ikki predmet o‘rtasidagi o‘xshashlik orqali yuzaga kelsa ham o‘xshatishlardan farqli o‘laroq, metaforada faqat o‘xshatil-mishning o‘zi keltiriladi. Masalan:

Salom ayting, osmondagi yulduzlar,
Uyqu kelmas eslab kecha-kunduzlar.
Bog‘da bo‘lsa, xabar bering, yulduzlar,
Shahlo ko‘zim, qizil yuzli sho‘x qizlar.

Yuqoridagi lapar bandida uchta metaforik obraz mavjud. Birinchisi- “Osmondagi yulduzlar” - eng go‘zal qizlar ma'nosini ifodalaydi. Ikkinchisi,- “yulduzlar” - qizlar ma'nosini anglatadi. Uchinchisi - “shahlo ko‘zim” - shahlo ko‘zli sevgilim ma'nosini bildiradi.

Metaforaning laparda, umuman, she'riy asarda, bajargan vazifasiga qarab aytish mumkinki, birinchidan, poetik obrazning eng qisqa, aniq ifodalaydi, ikkinchidan, obrazga bo‘lgan simpatiya yoki antipatiya yorqin anglashilib turadi, uchinchidan, obrazning ta'sirchanligi ortadi. Shuning uchun bo‘lsa kerak, nafaqat xalq laparlarida, balki xalq she'riyatida metaforik ko‘chim keng ifoda etiladi.

So‘zdagi ma'no ko‘chimlariga asoslangan ko‘chimlardan yana biri metonomiya bo‘lib, unda obraz narsalar o‘rtasidagi o‘xshashsiz ko‘chimga tayanib yaratiladi.

Metonomiya - obrazlilikni yuzaga keltirishda eng qulay vositalardan biri. Masalan, quyidagi laparlarda muayyan joy nomini keltirish bilan parallelizmning birinchi misrasida ixchamlilikka erishilgan:

Nomdanakning usti dala, osti dala,
Ko‘klam bo‘lsa ochilar targ‘il lola.
Sen o‘zing yaxshi yigitni xushlaysan,
Ko‘zingga ko‘rinmaydi bizdek bola.

Agar joy nomi to‘liq keltiriladigan bo‘lsa, “Nomdanak degan qirning” deyilishi lozim edi. Biroq metonomiya talabiga ko‘ra, qir aytilmay, faqat “Nomdanak” oti keltirilgan xolos. Shunga qaramay, bu joy nomini eshitganlar ko‘z oldiga lolalar ochilgan qirlar kelaveradi.

Xalq laparlarida, umuman, badiiy asarda obrazlilikni vujudga keltirishda qo‘llaniladigan ma'no ko‘chimlaridan yana biri metonomiyaning bir ko‘rinishi hisoblanmish sinekdoxadir.

Osmonda oy bordir, barmog‘imda xol bordir,

Orqamga qaytib boqsam, qoshi qora yor bordir.

Qora qoshga yetaylik, qayrilma qoshga yetaylik,

Qora qosh qayrilmasa, dunyodan shundoq o‘taylik.

Ya'ni "qora qosh", "qayrilma qosh" birikmalari orqali yorning to‘liq va yaxlit obrazi yaratilgan.

Obrazning yorqin va aniq chiqishi, uning turli xislatlarini to‘laroq tasvirlashda tashbeh (o‘xshatish)larning ahamiyati kattadir. Shu bois xalq laparlarida o‘xshatishlar keng istifoda etiladi. Quyidagi misolda yorning ishq o‘tida charaqlagan ko‘zlari yonayotgan o‘tga o‘xshatilgan. Ko‘zning yonayotgan o‘tga o‘xshatilishi sevishgan yurakning harorati, muhabbatining kuch-qudrati cheksizligidan ham dalolat beradi:

Oq uyingga olma terdim, sanamadim jupmi, toq,

Ro‘paramda o‘ltiribdi qoshi qora, yuzi oq.

Qoshi qora, beti oqqa kim berar achchiq sharob,

Ko‘zlari o‘tday yonadir, qildi bag‘rimni kabob.

Eng muhimi shundaki, xalq laparlaridagi o‘xshatishlarning aksariyati hayotiy detallarga asoslangan. Bu narsa o‘xshatilayotgan narsani tinglovchi ko‘z oldida tez jonlantirishga, obrazning ichki va tashqi qiyofasi aniq va oson tasavvur etilishiga yordam beradi.

Obrazdagi muayyan belgi, xususiyat va sifatni aniq ko‘rsatib berish yoki ularni ta'kidlab, bo‘rttirib aks ettirishda sifatlash (epitet)larning o‘rni katta. O‘zbek xalq laparlarida epitetlarning qo‘llanilish darajasi juda ham yuqori. Masalan:

Oq podsho podsholigini talashur,

Oq qo‘lim kiftingga solsam yarashur.

O‘ng qo‘lim shona-shona, har qo‘limda bir shona,

Ketaringda bera ketgin qizil olma nishona.

Keltirilgan banddagi "Oq qo‘lim", "qizil olma" birikmalaridagi oq, qizil sifatlashlari narsaning belgi, xususiyatini aniq ifodalashga xizmat qiladi.

Ma'lumki, epitetlar narsa yoki shaxsning barqaror yoki beqaror epitetlar yoki barqaror belgilarini ifodalashga qarab ikki xil bo‘ladi: barqaror epitetlar yoki barqaror bo‘lmagan epitetlar.

Xalq laparlarida barqaror epitetlar ko‘p ifoda etiladi. Bunga sabab shundaki, xalq lirikasidagi juda ko‘p obrazlar

an'anaviylik kasb etib, ularga xos belgi-sifatlar ham barqarordir:

Qiz degani qip-qizil gul emasmi,
Oy deganing bir o'ttiz kun emasmi.
Qiz qizil gul bo'lganda, yigit-bulbul,
Avliyodek qizlarni tunamasmi?

Qizning qizil gulga mengzalishi, yigitning bulbulga o'xshatilishi xalq lirikasi uchun, hattoki, mumtoz she'riyat uchun ham an'anaviy sifatlash hisoblanadi. Shu bois xalq laparlarida obrazning tashqi va ichki qiyofasini aniq, ravshan va bo'rttirib tasvirlashda keng foydalaniladi.

Obrazlar o'rtasidagi ziddiyatlar, kelishmovchiliklar bevosita hayotiy qarama-qarshiliklarning in'ikosidan iborat bo'lib, ular tazod (antiteza) deb ataluvchi badiiy usul vositasida ifodalanadi. Xalq laparlarida tazodning turli-tuman ko'rinishlari mavjud.

Quyidagi lapar bandida yaxshi va yomon kishilarga yor bo'lishning afzalligi va nosizligi faqat tazod vositasidagina o'z ifodasini topgan.

Oting Bozor deganda, oting Bozor,
Tol-tolgina sochingni taroq yozar.
Yaxshi bilan o'ynashsang, ko'ngling bozor,
Yomon bilan o'ynashsang, ko'ngling ozor.

Yaxshi bilan yomon o'rtasidagi ziddiyat azaliy ziddiyatdir. Shuning uchun ham xalq laparlarida yaxshi yor haqida, uning fazilatlari haqida cheksiz faxr-iftixor bilan so'z yuritilsa, yomon yorga duch kelgan taqdirlardan achinish, kuyinish bilan so'zlanadi:

Qizil gul harchand ochilsa, norcha bor,
Yaxshini bosgan izi hurmoncha bor.
Yaxshi bilan bir lahza o'ynab-kulsang,
Yomon bilan qirq yilgi umrcha bor.

Bu o'rinda aytib o'tish mumkinki, o'zbek xalq laparlarida yaxshi va yomon obrazlari, ularning xatti-harakati, qilmishlari o'rtasidagi ziddiyatlar tazod vositasida yorqin ifodalanadi. Bundan tashqari, inson xarakteriga xos yuksaklik va pastlik, saxiylik va baxillik, qo'li ochiqlik va nokaslik va hokazolar ham tazod vositasida ifodalanganki, ular laparlardagi hayotiylikni orttirib, tinglovchilarning kuylanayotgan asarga bo'lgan qiziqishlarini kuchaytiradi.

Yuqoridagi qisqacha qaydlardan ma'lum bo'ladiki, xalq laparlarida obraz va obrazlilikni vujudga keltirishda turli-tuman ko'chimlardan, tashbeh, tazod, sifatlash (epitet), mubolag'a, ritorik so'roq, takror kabi ko'plab tasviriy hamda

ifoda vositalaridan foydalaniladi. Bevosita ana shunday usul va vositalar tufayligina laparlar yuksak badiiylikka erishadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Путилов Б.Н. Современные проблемы исторической поэтики фольклора в свете историко-типологической теории. //Фольклор. Поэтическая система. М.: 1977. с.15.

2. Mirzayev T. O‘zbek folklorining janrlar sistemasi // O‘zbek xalq og‘zaki poetik ijodi. -T., 1990.

3. Sarimsoqov B. O‘zbek marosim folklori. -T.: Fan, 1986.

4. Elbek Laparlar// Bilim o‘chog‘i.-T.:1922.-№1